

УДК 811.161.2'272(091)“1950/1960”

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-2\(191\)-40-44](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-2(191)-40-44)

Тєвікова Ольга

Лисенко Алла

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-9163-4839>ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-8521-9383>

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В 1950–1960-х рр.

- A** Розглянуто традиції та закономірності мовної політики в Україні в 1950–1960-х рр. Особливу увагу звернено на те, що серед населення побутував україно-російський говір, що був наслідком активного й цілеспрямованого впровадження російської мови в усі сфери суспільного життя українських радянських громадян. Автори доводять, що цілеспрямована русифікація, руйнування і дискредитація української мови гальмували розвиток національної української культури. Це стало загрозою консолідації й розвитку української нації. Унаслідок цього сьогодні ми маємо справу з мовною некомпетентністю та недостатнім рівнем усвідомлення національної самоідентичності мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій.

Ключові слова: мовна політика; мовні традиції; соціокультурний простір; українська національна мова; русифікація; національна ідентичність; двомовність; суржик

- S** *Tievikova Olga, Lysenko Alla. Tendencies and Regularity of Language Policy in Ukraine, 1950–1960.*

The authors study the language traditions and patterns of the Ukrainian language development in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the period of 1950–1960. As part of this study the paper considers the peculiarities of the social and cultural linguistic situation in Ukraine in that time. A special attention is paid to the fact that there was a Ukrainian-Russian way of communication that was a result of the active and purposeful implementing of the Russian language into all spheres of social life of soviet Ukrainians. The authors prove that the purposeful russification, damaging and discreditation of the Ukrainian language slowed down the development of Ukrainian national culture. It has become a threat for consolidation and development of Ukrainian nation. In the result, nowadays we deal with the linguistic incompetence and the low level of realizing the national self-identity of Ukrainians who started to depend on historical realia. The study of the development of the Ukrainian language at various stages of its formation is very important. It helps to understand the causes and find ways to solve many modern language problems. Thus, an article is an actual and important scientific research. Authors study such important issues as the linguistic incompetence of Ukrainians, the existence of bilingualism, the priority of the Russian language and the influence of Russian culture, the low level of national self-awareness, national self-identity, and others. The authors made a thorough analysis of the peculiarities of the linguistic situation in Ukraine in the 1950s and 1960s, studied the content, factors and implications of the linguistic policy of Soviet power in Ukraine, outlined the prospects for future research in this field.

Key words: Ukrainian language; linguistic policy; language traditions; bilingualism; books publishing; national identity; russification; social and cultural situation; surzhyk

Тєвікова Ольга Валентинівна, кандидатка історичних наук, доцентка кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», Україна

Tievikova Olga, Candidate of Historical Sciences, docent of the National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

E-mail: tevikolya@ukr.net

Лисенко Алла Василівна, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», Україна

Lysenko Alla, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»

E-mail: alisenko28@gmail.com

Актуальність проблеми. Якби трансформації не переживало суспільство, яку б зовнішню чи внутрішню політику не провадила влада в державі, беззаперечним фактом є те, що мова була й залишається ключовим елементом на кожному з етапів виникнення та розвитку держави. Наявність нинішніх мовних проблем в Україні корениться в культурних деформаціях, успадкованих від радянського тоталітарного режиму, бо колоніальна політика радянської влади та панування комуністичної ідеології зумовлювали обмежений розвиток мовленнєвої сфери буття в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Маємо значний історіографічний доробок від 1950-х років до сьогодні, присвячений мовній політиці та розвитку мовленнєвої сфери в Українській РСР.

Із розвитком процесів перебудови й гласності наприкінці 1980-х років настав якісно інший етап в історіографії. З'являється література, що порушує важливі питання й проблеми, пов'язані з мовною ситуацією, які до цього часу замовчувалися. Питанню мовної ситуації в Україні в 1950–1960-х рр. присвячені наукові розвідки О. Бажана, В. Барана, Г. Касьянова, Л. Шевченко та ін. Автори аналізують цілеспрямовану політику русифікації, що проводилась в Україні. Мовна політика стає предметом усе більших досліджень. Варто згадати важливі наукові розвідки І. Колиски, Р. Лозинського, Л. Масенко, Ж. Шевчук, М. Ярмоленко, які виділяли різні аспекти розвитку мовленнєвої сфери. Водночас окреслене питання з боку аналізу закономірностей і традицій розвитку національної української мови в історіографії не знайшло належного вивчення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на неабиякий інтерес до питання мовної політики 50–60-х рр, зазначимо, що дослідження радянських науковців із цього приводу не дають цілісного уявлення про мовні деформації в Україні, не розкривають справжні цілі та завдання мовної політики радянської влади, бо зміст усіх історичних праць жорстко підпорядковувався ідеології та політиці тоталітарної держави. Історіографія радянських часів навіть не вживала такого терміну як «русифікація».

Метою дослідження є аналіз тенденцій, розкриття закономірностей та особливостей мовної політики в Україні в 1950–1960-х рр. Це дозволить дослідити процес тотальної русифікації в країні та його наслідки для подальшого розвитку української нації, оскільки саме мова є запорукою успішного та стабільного розвитку держави.

Викладення основного матеріалу. Російській мові вдалося витіснити й замінити українську мову як мову спілкування на значній території її поширення.

Це ускладнювало розвиток української мови та перешкоджало реалізації надзвичайно важливої функції національної мови – консолідації нації. У практиці радянського соціалістичного життя встановилася гармонійна двомовність, тобто вільне паралельне вживання рідної національної мови й мови міжнаціонального спілкування – російської. На відміну від багатьох зарубіжних соціолінгвістичних досліджень радянська наука вважала масовий білінгвізм позитивним явищем, а питання двомовності в Україні визнавали справедливо й гармонійно вирішеним.

Згідно з офіційним законодавством російська мова в усіх радянських республіках мала статус міждержавної мови, отже, була в пріоритеті. Паралельно дозволялося оформлювати законодавчі акти, вести судові провадження, проводити навчання рідною мовою. В Українській республіці – українською. Відповідно до вищезгаданого загальноновживаними мовами на території республіки були українська й російська. Водночас радянська влада постійно намагалася звужити сферу використання української мови.

Низка документів цього часу, серед яких Закон СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», прийнятий 25 грудня 1958 року (відповідний Закон було затверджено в УРСР 17 квітня 1959 року) та нова національна програма, ухвалена XXII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу (17–31 жовтня 1961 року), відображають планомірну і цілеспрямовану русифікацію. Документи проголошували ідею «повного злиття націй» та формування нової історичної спільності – «радянського народу», для якого спільною мовою має стати російська, оскільки саме російський народ відіграв виняткову роль у радянській історії та соціалістичних зверненнях [2, с. 345; 5, с. 10–22].

Радянська пропаганда активно нав'язувала думку про те, що російська мова – це «друга рідна» мова для неросійських народів, які входять до складу СРСР. У зв'язку з цим, відбувалося посилене вивчення російської мови в радянських республіках, у тому числі в Україні. Внаслідок такої політики серед українського населення повсюдно побутував україно-російський говір – суржик, склалася ситуація штучної двомовності. Мовну асиміляцію (русифікацію) здійснювали через офіційне політичне, соціальне, господарське, культурне життя, діловодство, армію, освіту, масмедіа, де панувала російська мова.

Офіційна мовна політика сприяла збільшенню російськомовних навчальних закладів у республіці за рахунок зменшення кількості українських шкіл. У великих містах та індустріальних регіонах республіки, де проживало багато росіян і представників інших націй, майже всі школи були російськими. Зауважимо,

що російськомовних шкіл було більше й у тих містах, де значною була питома вага українців у національно-етнічному складі.

Якщо на початку 1950-х років школи з українською мовою навчання становили 80% від загальної кількості шкіл, а російськомовні – 18%, то на початку 1960-х років кількість україномовних шкіл зменшилася до 65%, а російськомовних зросла до 31% [6, с. 149-150]. Найбільшою наприкінці 1950-х років (понад 90%) була частина російськомовних шкіл у містах Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську, дещо меншою у Дніпропетровську (понад 80%) та в м. Києві (понад 70%) [9, с. 372–373].

Крім кількісного зменшення україномовних навчальних закладів, у системі освіти відбувалися внутрішні процеси, що зумовлювали дискримінацію української мови та її усунення з навчання. Так, російськомовні школи мали значно кращу матеріально-технічну базу, умови навчання і праці, були краще укомплектовані професійними кадрами, а вчителям російської мови та літератури встановлювали вищу заробітну плату, ніж учителям української мови та літератури. На початку 1960-х років чітко окреслилася тенденція зменшення кількості годин, відведених на вивчення української мови й літератури в школі. Поступово знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до вищих навчальних закладів в Україні. Переважно російською мовою проводився весь навчальний процес у вищій школі, хоча українці становили понад 60% студентів, зарахованих до вищих навчальних закладів України.

Рідна мова також витіснялась із ужитку через книговидавничу політику радянської влади, яка була спрямована на зменшення кількості українськомовної літератури, підручників і періодичних видань. Зокрема, частина україномовної друкованої продукції становила менше половини всіх видань. У подальшому ці показники були ще нижчими. При цьому українські громадяни часто звертали увагу влади на необхідність збільшення в Україні україномовних багатотиражних газет, періодичних журналів та іншої книжкової продукції.

Масово-популярна, навчальна та наукова література були переважно російською мовою. Зокрема, у 1958 році Академія наук УРСР не видала українською мовою жодної наукової праці з вищої математики, астрономії, фізики, механіки, хімії, фізіології, медицини тощо [1, с. 155]. Фонди книжкових крамниць, газетних кіосків, бібліотек і навчальних закладів склалися переважно з літератури російською мовою. Для прикладу, у найбільшій бібліотеці Полтави – Полтавській обласній бібліотеці імені І. Котляревського – станом на 1 січня 1956 року україномовних книг

було 45 111 (близько 20%), а російськомовних – 180 510 (близько 80%) [3]. У 1959 році в Харківську наукову бібліотеку імені В. Г. Короленка надійшло 117 193 друкованих одиниць, із них книги українською мовою становили всього 3,6%, а російською – 84,8% [4]. Отже, простежуються значні диспропорції між україномовною та російськомовною літературою.

Як засоби русифікації активно використовували радіо, театр і кіно. Республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви російською мовою. Російськомовними були практично всі театри та музкомедії. Українські кіностудії зобов'язані були подавати україномовні фільми в російському дубляжі. Усе це, звісно, популяризувало російську мову та культуру й сприяло її утвердженню в українській культурі.

Відбувалося цілеспрямоване втручання у внутрішню будову української мови на рівні лексики та граматики. Перевидані в цей період академічні словники, чинні правила українського правопису, підручники з української мови, різноманітні довідники тощо засвідчують, що в словниковий склад та українську фонетику було штучно впроваджено чимало невласливих українській мові слів і термінів, лексичних і граматичних елементів російського походження. Унаслідок диктату російської мови й застосування практики калькування (копіювання) російських слів і зворотів, лексичних і граматичних форм з активного вжитку вийшла значна частина власне українських слів і зворотів, самобутніх українських лексем і фразеологізмів. Наприклад, калькою з російської мови було вживання «минулорічний» замість «торік», «багато чисельний» замість «численний», «керівництво до дії» замість «дороговказ», «всеохоплюючий» замість «всеосяжний», «взаємовідносини» замість «взаємини», «підбивати підсумки» замість «підсумовувати», «різноколірний» замість «строкатий», або «барвистий», або «ряснобарвий», «у якості» замість «як», «підписка» замість «передплата» тощо [10, с. 542].

Українська мова як мова навчання й спілкування поступово втрачала свою престижність і ставала прерогативою сільської місцевості. Її сприймали як «мову селяків», «мужицьку мову», «хохлацьку мову». Саме тому більшість українських громадян «соромилися» говорити українською, щоби не пов'язувати себе із відсталим українським селом. Сільська україномовна молодь, потрапляючи в міста на навчання або на виробництво, швидко переходила на російську мову спілкування.

Водночас швидка й повсюдна мовна русифікація не вдалася. Консервативне населення сільської місцевості розмовляло переважно українською мовою.

А та частина населення, яка переходила на російську мову спілкування, як правило, повністю не відмовилася від української мови. Тому ужитковою мовою для багатьох українців стає україно-російський говір – суржик – нелітературна й насичена неправильними українськими та російськими словами мова. Це зумовило мовну некомпетентність мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій.

Свідома частина української інтелігенції також продовжувала підкреслено розмовляти українською мовою. Більше того, глибокі деформації в національно-мовній політиці викликали протест серед свідомих українців та сприяли відновленню руху на захист рідної мови. До центральних органів влади республіки, редакцій газет та інших видавництв надходило багато листів із приводу неправомірного витіснення української мови або нерівноправності існування російської й української мов, з приводу суцільної русифікації. Своє невдоволення мовною політикою радянської влади та заклики й вимоги поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність висловлювали Б. Антоненко-Давидович, І. Драч, Д. Павличко, Н. Ужвій, М. Бажан, О. Гончар, Л. Дмитерко, С. Крижанівський, Н. Рибак, М. Руденко, Л. Костенко, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Шумило та багато інших відомих діячів української культури.

Загалом можна стверджувати, що в 60-х роках ХХ ст. в Україні розгорнувся сильний опозиційний рух інтелігенції, провідною ідеєю якого була боротьба за національно-культурне відродження. Проте численні заклики й вимоги на захист української мови не знайшли широкої організованої підтримки чи бодай «розуміння» з боку властей і класифікувалися як «вияви націоналізму», «політично неправильні» та «ідеологічно нездорові» і навіть «загрозливі» для радянського суспільства й держави висловлювання.

Поширення радикальних настроїв у суспільстві та «небезпечність» думок окремих осіб стосовно офіційної мовної політики викликала відповідну реакцію керівництва країни. Упродовж 1961–1964 років каральними органами були викриті й притягнуті до відповідальності багато українців, які намагалися протидіяти здійснюваній русифікації України або хоча б висловлювали подібні погляди. З таким інакдумством радянська влада вела рішучу й принципову боротьбу, тому невдовзі протести проти русифікації та рух на захист української мови було придушено [7, с. 90–92].

Питання української мови хвилювало й тих українців, які мешкали за кордоном і могли відкрито й категорично висловлюватися на цю тему. Зокрема, згадану проблему порушив В. Гришко у брошурі «Хто

з ким і проти кого? Відкритий лист-відповідь Юрію Смоличу». Полемізуючи з українським письменником щодо цього, В. Гришко наводив чимало фактів зменшення накладів українських книг. Він зауважував, що накладі україномовної літератури, зокрема художньої, в УРСР для сорокамільйонної нації дорівнюють накладам українських видань еміграції, здійснюваних власним коштом авторів лише для кількох сот тисяч українців на чужині. А нерідко численність українських книжок тут буває навіть більшою, ніж в республіці. Автор звернув увагу й на те, що майже 8–10 млн. українців поза межами країни в Радянському Союзі позбавлені взагалі будь-якого українського культурного життя, оскільки не мають ні українських шкіл, ні українських видань, ні українських театрів [8, с. 163].

Результати досліджень. Розглянуто основні методи та засоби реалізації мовної політики радянської влади в Україні, проаналізовано процес тотальної русифікації в Україні та його наслідки.

Висновки з дослідження. Отже, аналіз національно-мовної політики радянської влади в 1950–1960-их роках вказує на тривалий і цілеспрямований процес русифікації, що провадився на території України. Різке звуження сфери функціонування української мови на більшій частині території України, руйнування, дискредитація та падіння її престижу мали негативні наслідки для її розвитку. У свою чергу гальмування розвитку української мови та не збереження ареалу її вживання негативно вплинуло на виховання національної свідомості українців. Тривала й цілеспрямована мовна асиміляція значно знизила рівень національного самоусвідомлення та самоідентифікації українців, сформувала комплекс меншовартості своєї мови і культури. У результаті навіть сьогодні ми маємо домінуючу позицію російської мови, ситуацію штучної двомовності, побутування суржику, низьку мовну стійкість і низький престиж української мови. І хоча асиміляція не досягла своєї остаточної мети, вона значно послабила стійкість української нації, зумовила її залежність від нації (держави), мовою якої вона розмовляє, а також створила загрозу консолідації українського суспільства.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні мовної політики в Україні та її рефлексій у мовленнєвій сфері буття, вивченні взаємозв'язку між рівнем розвитку мови та національної культури в державі, оскільки саме мовна політика визначає і формує концепт самоусвідомлення народу себе як нації, високий рівень культури, процесів державотворення й навіть зовнішньополітичний курс держави та її статус на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-ті рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 147–159.
2. XXII съезд КПСС : стенографический отчет : в 3 т. Москва : Госполитиздат. 1962. Т. 2. 608 с.
3. Державний архів Полтавської області. Ф.7055. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 3.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 6121. Оп. 1. Спр. 185. Арк. 7.
5. Закон об укреплении связи школы с жизнью и дальнейшем развитии системы народного образования СССР, принятый 24 декабря 1958 г. ЦК Компартии Советского Союза Советом Министров СССР. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1 С. 10–22.
6. Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд) : монографія. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 502 с.
7. Тєвікова О. В., Лисенко А. В., Дорошенко С. М. Особливості формування термінологічної компетенції студентів-дOCUMENTOЗНАВЦІВ. *Витоки педагогічної майстерності*. 2018. Вип. 20. С. 88–92.
8. Шевченко Л. А. Наукові і культурно-освітні процеси: деформації, пошуки. *Україна: друга половина XX століття: нариси історії*. Київ : Либідь. 1997. С. 146–164.
9. Ярмоленко М. Мовна політика в УРСР у 40–80-х роках XX ст. *Наукові записки*. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 3 (65). С. 365–377.
10. Doroshenko S., Lysenko A., Tievikova O. Ukrainian Scientific and Technical Terminology Formation and Development Peculiarities. *International Journal of Engineering & Technology*. 2018. № 7 (3.2). S. 539–544.
2. XXII sezd KPSS [XXII Congress of the CPSU] (1962): stenograficheskii otchet (Vol. 2). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
3. *Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State archive of Poltava region]*. F. 7055. Op. 1. Spr. 88. Ark. 3 [in Ukrainian].
4. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archive of Kharkiv region]*. F. 6121. Op. 1. Spr. 185. Ark. 7 [in Ukrainian].
5. Zakon ob ukreplenii svyazi shkoly s zhizniu i dalneishe razvitiu sistemy narodnogo obrazovaniia SSSR, priniaty 24 dekabria 1958 g. Tsk Kompartii Sovetskogo Soiuzu Sovetom Ministrov SSSR [The law on strengthening the connection of schools with life and the further development of the USSR public education system, adopted on December 24, 1958 by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union by the Council of Ministers of the USSR] (1959). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR [Vedomosti of the Supreme Soviet of the USSR]*, 1, 10-22 [in Russian].
6. Lozynskiy, R. M. (2008). *Movna sytuatsiia v Ukraini (suspilno-heohrafichnyi pohliad) [Language situation in Ukraine (socio-geographical view)]*: monohrafiia. Lviv: VTs LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
7. Tievikova, O. V., Lysenko, A. V., & Doroshenko, S. M. (2018). Osoblyvosti formuvannia terminolohichnoi kompetentsii studentiv-dokumentoznavtsiv [Features of formation of terminological competence of students-documentologists]. *Vytyky pedahohichnoi maisternosti [Origins of pedagogical skill]*, 20, 88-92 [in Ukrainian].
8. Shevchenko, L. A. (1997). Naukovi i kulturno-osvitni protsesy: deformatsii, poshuky [Scientific and cultural-educational processes: deformations, searches]. In *Ukraina: druha polovyna XX stolittia: narysy istorii [Ukraine: the second half of the twentieth century: essays on history]* (pp. 146-164). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
9. Yarmolenko, M. (2013). Movna polityka v URSR u 40–80-kh rokakh XX st. [Language Policy in the USSR in the 1940s and 1980s.]. *Naukovi zapysky [Proceedings]* (Is. 3 (65), pp. 365-377). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Doroshenko, S., Lysenko, A., & Tievikova, O. (2018). Ukrainian Scientific and Technical Terminology Formation and Development Peculiarities. *International Journal of Engineering & Technology*, 7 (3.2), 539-544.

References

1. Bazhan, O. H. (2008). Narostannia oporu politytsi rusyfikatsii v Ukrainii RSR u druhii polovyni 1950-kh – 1960-ti rr. [Increasing resistance to the policy of Russification in the Ukrainian SSR in the second half of the 1950s – 1960s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 5, 147-159 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 31.03.2020